

ЗАКОН СМЕРТИ.

ОПОВІДАННЯ

Олександра Катренка.

І як воно зовсім-зовсім недавнім те все давно минуле здасть ся! Прямісінько неначе-б чи то рік, чи то два тільки всього і промайнуло, або і красше ще того, неначе-б то ти у сні вчора, тільки вчора те все бачив. Про те-ж, як полічиш час, що пролинув межі сьогодні і тоді, то аж на місці не всидиш, куди там! аж ось як підєкочиш, так здивуєш ся довжині тій минулого.

Чи давно-ж таки, здасть ся, я зазнавав таким, яким він тоді собі був, Івана Петровича пана Петренка? Чи давно-ж? А насправжки виходить тобі, що не так то і недавно: літ з тридцять, та ще, щоб ви знали, і з хвостиком, з чималеньким хвостиком, у віковічність тимчасом уже пірнули.

Еге! А яким я його, сказати вам, колись то і бачив! Був він тоді собі блискучим офіцером царської гвардії, кавалєгардом він собі був тоді. Знав я його ще і пізнійше троха, та й дуже ще тоді я знав його, коли він був уже взяв собі „абшита“ і, по традиції предків своїх, осїв ся у гнізді своєму рідному, у власному маєтку, у Хомівці. Саме тоді тільки настав початок часу безкріпацького вже, але мій Іван Петрович тим, не так як иньші навколо всі, анї скільки не бентежив ся; у його, мовляв, від того нїде

ні трохи не свербіло. Куди там! Він увесь цілком, всією своєю істотою був під могутнім тогочасним прогресивним впливом, що його він вивіз тільки-що із столиці.

Він сміливо і з запалом усюди, де тільки міг усюди, виявляв найліберальніші ідеї тодішнього часу. Він горою заступався за кріпаків, за їх волю, яка тільки-тільки, кажу-ж, була тоді вийшла, він ренетував за своїх менших братів, аж з піною біля рота і навіть, у самісінькі очі навіть їм, хоч і уважно, але розумно і остро кепкував над своїми старосьвітськими сусідами, які на всі лади усюди, й у гостях і дома, тільки те і робили, що лементували, охали, та слізно-слізно скаржилися всім і кожному, один одному, прегірко нарікаючи на свою нещасливу долю, на ось яку не таку прикрість до них уряду, який відобрав, бач, силою від них їх власне, від дідів спадкове добре „женска і мужска пола“.

Еге, Іван Петрович був поступовою і дуже навіть поступовою людиною свого часу.

Ось, як зараз, він стоїть перед моїми очима: Велетенського зросту, станом стрункий, в могутніх плечах дуже огрядний, груди широкі, виперті аж горою, та ще й зовсім заслонені гарною, як вуголь чорною, до пояса довгою і випещеною бородою. Позір великих, карих очей був у пана Івана суворий, але вітвертий, сміливий, ясний, бравий, орлиний. Ніс у його був тонкий, довгий і трохи-трішечки горбуватий, але гарний. Чоло він мав широке, дуже високе і вельми посунуте назад. Одно слово: Іван Петрович був немалим красуном. Він всіма, чи то чоловіками, чи то й жінками однаково, або жінками ще й більше, безапеляційно таким прославлявся. І Іван Петрович власно об тому був добре свідомим і що-до того, то гордував собою навіть не помалу, але ще й дуже. Та як же йому було і не тес, коли не дармо-ж він був з армії; з простих поселенських, вічна їм пам'ятка, кирасирів, не добиваючи сам ні скільки, а тільки з волі свого урядового панства попав до тієї гвардії задля її там прикраси. Ось як! Бач, цар небіжчик Миколай І. любив мати перед своїми очима таких бравих юнаків і дуже кохався в них. Памятаю я, ще й ось як памятаю, як кождий приїзд пана Івана до нашого повіто-

вого міста Купянки збаламучував сливе всіх мешканців там-тамошніх, бо був він задля всіх приємно дивовижним.

Коли-ж екіпажик у Івана Петровича по всяк час був новісінський, чистісінський, аж блискучий, а в його запряжені були не прості коні, а якісь кінські феномени що до їхньої краси. Кінська упряж вся була у пана Івана така, якої ніхто ніколи на далеке навколо не мав, була вона не обнизана тільки, як звичайно, а прями́сінсько облита сріблом, та ще коли не позолоченим, то наведеним чернію. Бувало блищить, дзеленчить, брязкотить, більше ще, грає все на конях, та й годі. На переді, бувало, сидить під лад панови такий красун молодий, та бравий, що хоч малюнка зараз малюй з його. Одягнений був той візниця коли не в червону, то в блакитну, рожеву, а то і жовту, як коли і все різно, московську шовкову сорочку, а поверх неї ще і чорна бархатна безрукавка одягнена, на голові-ж низенький, кругленький, повстаний бриль з павичим пером. Держить бувало от-такий візниця у руках своїх, мало ким і бачені ще тоді по повітах, такі чи інші кольорові віжки, ледви, ледви спиняючи ними тройку, яка, як вихор, певно, як вихор, несе́ть ся, жене і якій, здає́ть ся, не можна було й ціни знати. Дивлять ся бувало люде і не надивлять ся! Чудо та й годі! Побачити тільки, на одно було тільки те подивити ся, які викрутаси своїми передніми ногами виробляє корінник, то і того вже досить, і то вже диво і описати того ніяким способом не можна; а пристяжні-ж ще на кайданчиках, що губи ними їм порозрізувано ледви аж не до самих ухів, як виплигують! Скажено виплигують було та ще і позвивавши ся, аж неможливо, наче ті гадюки, трохи головами до хвостів своїх не доторкують ся.

— Дивіть ся бо! Он Іван Петрович! Он пан Петренко їде! — звертали увагу один одного Купянські мешканці, яким тієї години впадало бути на улиці, хоч про те кождий з них і так у всі баньки виричав ся вже, любував ся і очей не міг відвести від пана Івана Петренка, що їхав так гарно-бундючно.

— Пан Іван їде! — вгадували не помиливши ся і висовували ся у вікна дивити ся голови ще й иньших мешканців, які тоді саме сиділи по хатах своїх і відтіля вже почули знайомий їм, приємний той бренькіт оздоблених сріблом оттих хомутів і уздечок коней Івана Петровича, а іноді то і молодецький викрик „ей, паді!“ молодецького його візницї. — Іван Петрович! — чув ся поспішний окрик найбільше навіть жіночого тоненького голосочку, чи то з того, чи то з иньшого вікна якого небудь дому, що належав якому небудь панови з міської найкрасшої вельможности.

— „Іван Петрович! Завитайте-ж і до нас хоч на хвилину“! або: „Іван Петрович! Дожидасмо ся вас! глядіть!“ і таке иньше.

Але Іван Петрович відповідати звичайно не мав коли, бо-ж він вихром летів на своїх огирах. Він тільки поважно і граціозно, так граціозно, як він те один тільки й умів зробити, кланяв ся сюди й туди, раз-у-раз шапкуючи, але і те звичайно він поспівав робити вже далеко проминувши того, кому належав був той поклін.

Пан Іван Петренко усюди й у всіх був бажаним, приємним, поважним і дорогим гостем. Панянки так усі, як одна, прямисінько аж божеволіли за ним, вони сами аж гуртом всі залицали ся до його. Пани дивили ся на його і з заздрістю і з уклінністю.

Господарство Івана Петровича було не аби яке велике; по тих місцях і пари йому не було. Він мав собі щось чи дві, чи без малого дві тисячі десятин найкрасшого, найглибшого чорнозему. Довгий у його був степ і широкий, та рівний, рівний, ще і не сумний, бо його оживляли ті табуни коней пана Івана, декільки отар шльонських овець, які тихо передвигали ся з місця на місце.

Нераз було попоміряв і я той степ Петренків, полюючи за дрохвами, яких безліч було там.

Двір у Івана Петровича був старосьвітський зовсім. Всі будівлі його були деревляні з звичайними стріхами. Стояв той двір на дуже гарнім місці, під високою крейдяною горою, над красною на далеку околицю, дуже рибною річкою, яка і ймення від людей собі своєю гарністю

придбала „Красна“. Всі двірські будівлі аж потопали в садках, гаях, левадах, а за садками, гаями і левадами ще й чималий віковий ліс у довгому, широкому, та глибокому ярі за панським домом, чорніючи, виднів ся. Найголовніше-ж усього, про що знали й всі, що Іван Петрович не мав ніяких довгів, а через те, бач, і навсправжки і на очі всіх він був багатий.

Одружив ся Іван Петрович не дома, але у губернському місті на молоденькій красуні, яка принесла йому і віно чимале ще.

Ось яким я знав років тридцять п'ять тому Івана Петровича пана Петренка. От з таким паном Іваном 35 літ тому я дуже добре навіть знайомим був. Частенько я гостював у його на рівні з иньшими людьми, залюбки випиваючи ся його витаннем, щирим українським хлібосільством.

*   *

Коли якось доля моя на довгі десятки років виперла мене слою з того мого рідного куточка нашої України. І де мене не носило тільки впродовж того довгого часу, де тільки я не перебував! Бачив я і Волгу широку, та ще і за неї далеко забрав ся, дивив ся я і на невгамований той Терек, ходив і по горячих Ахал-Текинських пісках. Богацько нових найрізнійших впливів пережив я за той час свого тиння. Виперли ті впливи у мене з памяти, коли не все зовсім, то багато з давно минулого. Вилинув у мене з голови і блискучий Іван Петрович. Зовсім забув я про його, так забув, що наче-б то ніколи і не знав його, наче-б то ніколи його і на сьвіті навіть не було задля мене. І хто його знає, чи і згадав би я про його коли, як би не випадок тільки.

Через 35 років занесло мене знов до рідного Купянського повіту.

Їхав я на земських заморених конях тихенько, не поспішаючи ся і з нудьги розглядав ся туди й сюди навколо. Таким способом проминув я і один, і другий, і третій і десятий панський двір, які один по одному чергували ся, як у калейдоскопі перед моїми очима, виринаючи

згодом і переюдом то з одного боку то з пнього широкого шляху. Поглядав я на них, та й пригадував старовину; розбуркували вони в мені найрізніші згадки з минулого і найбільше приємно-сумного відтінку. Пізнавав я сливе кождий з тих дворів, хоч про те і трудненько таки впізнавав я їх; всі вони тепер виявили ся мені далеко, далеко не такими, якими я їх бачив колись. Та й не диво-ж тому! Не диво, бо стільки-ж проминуло часу по невідмінному закономі природи всіх повинно переіначити, все повинно переіначити і, що найбільше буває, і не на красне ще. І я, бач, ось яким зробив ся, сливе дідом став, зігнув ся вже; постаріли і ті двори своєю старістю. Дідуганами певно стали вже і всі ті, що пробувають собі по тих панських старих дворницях, ті мої давні знайомі. Не впізнав би мабуть я їх тепер, однаково, як і вони мене. Але чи й існують ще по своїх кублах там ті, яких я знав колись господарями тих маєтків? А коли вони не живуть уже там, то цікаво-б знати, хто саме тепер там панує? Метушать ся у голові у мене оттакі думки і якоесь сумно-сумно, хто його знає і чого, робить ся на душі; мабуть того саме, чого іноді сумно стає при згадці про якого небудь добре знайомого небіжчика.

Може тепер глитаї який небудь осїв ся у тому, чи иньшому панському гнізді, може павук який небудь і із наших таки людей, хрещених, а то і жидюга який небудь, роспустив своє павутинне з тих, чи з иньших горниць і панує тепер там і відтіля по своїому?

А ось нарешті став наближати ся я і до дуже, та ще й дуже знайомої місцевости. От тут то саме я і згадав, відразу згадав і про пана Івана Петренка. Аж он-он велика слобода починає маячити, аж он-он ледви-ледви, а біліють ся вже хатки! — міркую я собі їдучи.

Дай Господи пам'ятки згадати, як воно те село, та на ймення собі буде, от забув, забув, та й годі! Коли ні, згадав! Гончарівка! Так, так, Гончарівка! А за Гончарівкою, так як через верству місця, буде ще невеличкий собі хуторочок, здасть ся навіть без імення собі якого небудь, а там річка Красна, а там дідівське кладовище панів Пе-

тренків, а там уже зараз і двір пана Івана. Ех! Чи уцілів же-ж він, колись то гордий та блискучий, чи живе ще він тепер там і коли живе, то який він тепер є? От цікаво-б було з ким побачити ся, на кого подивити ся! Чи не заїхати хіба до його? Адже-ж, пригадую собі, й шлях мій ось-ось, як близенько біля його двора пролягає.

— Чуєш? як тебе? — обернув ся я до свого візницї, що тимчасом куняв собі, сидючи на передку. — Слухай бо!

— А чого вам? — відповів він мені, смачно на увесь рот позіхнувши і хрестячи його.

— Та ось чого! Чи не знаєш ти про пана Івана Петренка, що зараз біля його двору отсе будемо їхати? Чи живий він ще? І чи у себе він, тут, у своєму маєтку живе?

— Живий ще і живе от тут, у Хомівці.

Уцілів, виходить! — погадав я і чомусь аж зрадів навіть.

Проминули ми ось і Гончарівку вже. Боже, як вона виросла і вздовж і поперек! Так вона виросла, як я і не погадав би ніколи, не бачивши її тепер. Злила ся вона, проковтнула і хутірок тай без імення, що я його колись то бачив самотійним. Ось і річка і хоч і та-ж сама вона „Красна“, але яка-ж вона тепер! Зхудла вона якось, змарніла, поузчала, мабуть через те, що постаріла... Ось і кладовище Петренківське з своїми старосьвітськими пам'ятниками, збудованими на приклад маленьких хаточок з червоної цегли з залізною покрівлею. Тепер ті пам'ятники напівпорозвалювали ся, покрівлі їхньої на них нема і клаптика. Все кладовище взагалі дуже сумне, зруйноване, і як кого, то може навести зовсім не на радісні думи. Нема навколо кладовища ніякого ані частоколу, який колись то був, ані рова навіть, яким воно було окрім того колись то обкопане; все зрівняло ся з землею. Роскішна, висока, та густа трава росте тепер і біля могилок і по них. Я побачив кілька безприглядних телят, що поважно, без телячих іграшок, ходили тимчасом по кладовищі, очевидячки залюбки щипаючи ту поживну рослину і, коли того треба їм, безпечно чухаючи ся своїми боками об ті пам'ятники.

Коли ось з заповороту виткнув ся мені і дім, ті панські горниці пана Івана Петренка. Але що воно таке повстало перед моїми очима! Боже мій! Чи гадав же я що небудь таке подібне побачити?! Де ті садки, де ті левади, гаї, де той ліс?! Де вони діли ся?! Ну, як є, нічого нема. Тільки і всего, що де-не-де, подекуди, самотно сиротіючи, якісь миршаві, деякі вже посохлі, деякі на щось обдерті деревця стирчать сумно та сьвідчать собою про щось, що колись тут було. Але де-ж господарські і двірські будівлі?! Де вони?! Де ті вузкі та довгі вівчарні, де ті високі кінські стайні, де ті просторі загони з повітками на північ, комори і таке иньше? Нічого нема, і сліду нічого нема. Пусто, глухо, мертво. Пустеля розвернула ся перед моїми очима.

Ось як защеміло у мене серце від погляду на той сумний образ, образ певної смерти того, що я бачив колись то живим.

Один-один одинцем дім так-сяк ще і уцілів тільки. Один він ще сумно самотно доживає свого посліднього віку. Висока цегляна основа під ним пооблущувала ся, осипається, від давнього небілення увесь рябий він, нерістий, дуже нечепурний, неприємний. Високим і довгим рундуком його цілком опанувала ганірена і він ось-ось як швидко вже відпаде, відвалить ся від свого тіла. З десяти чи більше східців його тепер залишилася тільки частина, чи і на пів їх буде, через одну, через дві, на своїх місцях. Але і ті ледви-ледви що тільки держать ся у своїх гніздах.

„Який же то сам господар є там тепер?“ народило ся у мене важке питанє і якесь безневільне бажанє, не через цікавість, ні, але через щось иньше, через щось таке, чого я вам не вмію доладно і назвати, боляче стискаючи моє серце, притьмом примусило мене неодмінно завернути, заїхати і подивити ся на те сьогочасне житє-бутє пана Івана Петровича, на його самого.

— Підвертай до будинку! — промовив я до свого візницї і він слухняно, мовчки смикнув віжками і коні звернули з шляху.

На зустріч мені з голосним гавканем вибігли чи дві, чи три худі-худі, кістка та шкурка, собаки, а за ними, аж очі я витріщив, з настобурченим до гори, закарлюченим хвостиком, скільки сили його, навскоки, жалібно та голосно хрюкаючи, наче-б його колов хто, виплигував чималий підсвинок.

— Що воно таке?! Чого сей підсвинок оттак підскакує? — спитався я.

— Порося? — на пів обернувся до мене мій візниця. — Се панське поросля. Подарував його хтось з Гончарівців панови ще торік, маленьким; в пана-ж свиней окрім його не було і нема, то воно, се поросля, з роду ніколи і не бачило нікого такого, як само воно, то-б то другої свині; виросло-ж воно собі з собаками он тими, то і звичай собі собачі всі придбало! Собаки ось біжать і воно за ними плигає, собаки брешуть і воно хрюкає та галасує. Чудне поросля! Воно та собаки, яких бачите, отсе і вся худоба пана Петренка. Тпру!

І ми спинилися біля самого рундука. Зустріти мене не вийшов ніхто. Я навмисне потихеньку і з повозки собі зліз, вже і потоптався трохи біля неї, ще підождав чимало, роздивляючись навколо себе, але ніде ані якої живої душі я не узрів і не діждався побачити. Німа тиша, мертва тиша облягала і дім і мене і все. Але що-ж мені було далі робити? Поклав я, що буде, те й буде, а треба посувати ся у горниці, та шукати там кого небудь.

*

*

*

Вилізти на рундук не так то було легко: перший схід, на який був я став, миттю під мною обвалився і я ледви-ледви не впав ще задля більшої втіхи мого візниця, який дивився на мене і щиро сьміявся. Але уперте бажане, як то кажуть, поборює всі перепони, і я сяк-так, хоч і дуже важко, а нарешті виکارаскався таки і на саму гору. Перша-ж моя ступінь по тому рундуку наробила переполюху і з щілин між дошками рундуку, як оком мигнути, випорхнули аж два сичі, вдарили ся вони

об мене, аж здрігнув ся я, і крикнувши з переляку ма-
буть своє неприємне „сплю-у-у“, злетіли на покрівлю бу-
динку. Я-ж, обережно ступаючи, щоб не провалити ся,
подав ся до дверей. З того боку свого, звідтіля, вони
були міцно замкнені. Але я енергічно постукав ся в них,
перегородом ще і дужче, і дармо на сей раз, бо-ж ніхто до
мене не обізвав ся нічим. Ще кілька разів гримнув уже я
кулаком, але і те не помогло, все таки нікого нема.
Потоптав ся, потоптав ся на місці, постояв, постояв і дов-
генько таки постояв я біля дверей, та думка з'явила ся
була вже і „назад наші“ подати ся, коли ось, аж зрадів я,
почув ся мені немов чи кашель чи що, там десь у сере-
дині, по той бік дверей.

Еге, виходить : є ще там хтось живий! — погадав я так
і не помилив ся. Швидко виразно вже до моїх ух доніс
ся мов свист, металічний гук відсуваного залізного засува і,
слідком за тим, двері, неприємно скриплячи на своїх зар-
жавілих завісах, тихесенько немов боячи ся, розчинили ся.
Відкрили ся вони і перед моїми очима постав невимовне
худий, старістю зігнутий, аж горбатий, не менше як
65-літний дідусь. Борода у того діда була довга, сіра,
неохайна, очевидячки давно, давно вже немита і нечесана;
таке-ж сіре, довге і нечесане волосє було у його і на го-
лові. Одягненим він був у прості шкапові чоботи і, хоч
то було літо, у якомусь рудому, старому-старому, кожусі;
зпід його висовував ся аж чорний ковнір колись то білої
недорогої базарної сорочки. Людина та дивила ся на мене
непевно, здивовано і з ляком якимсь. Я сам невимовно
вразив ся, я зторопів. Дійсність того, що я побачив, і по-
рівняня не мала з тим, що я покладав собі побачити.
Я почував ся тієї хвилини собі ось як негарно. Я мовчки,
виричавши очи, стояв і дивив ся на його, так само, як
і він на мене. Я не мав, не знаходив слів, щоб хоч що
небудь йому сказати, щоб хоч як небудь відкараскати ся
від важкої, спільної з ним мовчанки. Коли ось старий на
превелику радість задля мене забалакав таки, невиразно
прошамкавши своїм беззубим ротом:

— А чого панови бажаєть ся від мене?

— Іван Петрович! Та невже-ж се я вас бачу! Невже-ж се ви?!

Еге! се був він.

— Так, Іван Петрович се я, але хто-ж ви такий і чого вам треба від мене?

— Не пізнаєте? — спитав ся я у його.

— А то-ж, зовсім ні, зовсім не пізнаю.

— Ну, так я Олександро Михайлович К... пригадаєте може?

— Олександро Михайлович! Боже-ж мій! Та як же-ж не пригадати! Як же-ж! Та відкіля ви, добродію, взяли ся?! Відкіля вас Господь приніс?! От як зрадували ви мене, старого! Ось як! Будьте-ж ласкаві до хати!

І старий виразно відкинувши той ляк, вражіння і здивування, притомом кинув ся до мене, стиснув мене в обіймах і поцілував ся зо мною, як з рідним. На очах у його тремтіли сльози.

— Ну, будьте ласкаві! Увіходьте! Давно, давно вже я не бачив сьвіжої людини.

За ним увійшов я в простору, пусту передню кімнату. Важким духом, мертвим, льоховим якимсь, архівним дихнуло в ній на мене. Я скинув свою верхню одіж, але подіти її було нікуди і вона лишила ся у мене в руках. Не то що, але і гвіздка якого небудь — і того ніде на стінках не було видно.

— Та ви, того, даремне турбуєте ся. Йдіть у салю, в салю йдіть! — зовсім соромливо запросив мене пан Іван.

І я вступив у давно знайому мені ту салю. У ту саму салю, в якій колись то я не раз і не два сказано крутив ся на молодих своїх ногах у вихрі вальса під звуки гарної військової оркестри, що грала бувало от там на тому самому танку, на який я тепер тільки-що ледви, ледви був виліз. А тепер ся саля! Ох, якою-ж я її побачив! Я вступив у велику вздовж і впоперек квадратову горницю з нечистими, гнилими дошками долівки, що під ногами гнули ся і скрипіли. На тих дошках не лишило ся і найменшого сліду колишньої фарби. Стіни, як і увесь дім знадвору, і тут давно не білені, всі у сірочорних плямах.

Дерев'яна стеля колись-то обмальована білою фарбою, вся тепер у дивних але зовсім негарних малюнках, і жовтавих і чорнявих, які з'явилися від дощів. І ціла саля, однаково як і попередня кімната, теж була пуста - пустісінька. Один одним простий, селянський, необмальований липовий стіл тільки і притулився собі біля противної далекої стіни. Знову колись-то сей стіл був білим, а тепер він був брудний-брудний, аж чорний. Окрім того погляд спинявся ще чи на двох, чи на трьох дерев'яних, простих же, самодількових, необмальованих і брудних ослінцях ще і з нецілими ніжками в них. Напротив як раз перед очима, двері розчинені в колись-то гостинну кімнату, трошки меншу від сєї салі, але тепер вона зовсім, зовсім як є пустісінька. Ще з боку салі двері у колишню кімнату господареву, в кабінет, і той теж тепер пустий.

— Прошу дуже! — запросив мене Іван Петрович до того стола. Сів я з одного його боку, сів і він з другого. Обидва ми почувалися собі дуже ніяково. У мене в мозку, як у калейдоскопі крутилися, вертілися, одна одну попереджаючи, блискавкою думки-згадки про колишнє життя-буття панського бучного пробування, свідком якого колись-то, як у сні, був і я саме оттут, в сій самій салі. Можна сказати певно, що об тому самому міркував ту мить і Іван Петрович, що і він, побачивши мене, пекуче перейнявся своїм мов би і недавнім минулим. Я собою, своєю присутністю порушив його ох! які болючі душевні рани. Ми мовчали обидва, сидячи один проти одного. Нас обох навіть обхопило забуття. Пан Іван, схиливши голову на свою руку, покладену ліктем на стіл, сливе не моргаючи очима, пильно дивився на діл; я пильнував в обидва ока чомусь противну стіну, проте-ж і не бачучи її зовсім перед собою.

— Господи, Боже мій! — метушилося тимчасом у мене в голові — скільки-ж то веселого життя, життя бучного дуже ще недавно бачилася, тоді розкішна як на хутір саля. І як воно на світі оттак усе швидко проходить, минає! Але від чого воно так ведеться? Від чого воно так все, без виїмки все, немов блимне, блисне, миготне і нема його, нема нічого! Інше вже, друге в инь-

шому вже де небудь місці запалюєть ся, блищить, миготить і в свою чергу гасне, гине, і так без кінця і краю? Закон життя і смерти на кожному кроці, на всьому стоїть перед очима нашого розуму, перед нами. Як закономі початку, родин, далі життя, так і закономі кінця-смерти все, все, на світі підлегле. Все на світі народжаєть ся і все умирає, як одухотворене, так однаково і неодухотворене; народжають ся й умирають навіть такі речі, як думки, ідеї і т. и., а через що? Через великий закон оновлення. Через те, що настає час старому давати місце тому, чи иньшому новому, що народжаєть ся, чому небудь чи найкращому, чи і того тільки що могутнійшому, а через те і животнійшому. Я перший схаменував ся і відізвав ся.

— Ну, як же Господь та милує вас, шановний Іване Петровичу? — вимовив я питання, яке при тому всьому, що я побачив, зовсім і не прилипало до ладу, яке вимовивши аж засоромив ся я навіть сам перед собою.

— А ось, як бачите! — була мені відповідь сумним голосом. Знов довга павза і нарешті Іван Петрович забалакав: — Еге, погане, дуже погане життя моє, Олександрє Михайловичу! Таке погане, що і не знаю вже, як би тільки і доживотіти і дотягнути тільки мерщій до свого кінця. Як на сповіді кажу вам, що смерти своєї я бажаю, дожидаю ся її, як великого добродійства Господнього. Ох-ох, як же-ж то обездолити нас, дуже образили, відібравши у нас наших кріпаків! Під згубу тим підвели нас, до голодної смерти примусили. Дивіть ся на мене, яким став я! Голодним, холодним старцем, та й годі, та й край, далі вже ходити нікуди.

— Але яким же побитом стало ся таке з вами і через що?

— Яким побитом і через що? Ех! Таким же саме побитом і через те саме оттак і зо мною, як і зо всіма багатьома иньшими подібними до мене, що імя їм лєтїон. Чи свідомо вам те, що в повіті нашому з старого вельможного панства тепер і половини вже немає? Де там! Третина хіба тільки істнує ще. Розійшли ся хто куди міг, куди очі повели. Поділи ся вони десь і памятка про них травою-бурянцем швидко, ох як швидко заросла, навіть

і не згадує ніхто про них. З решти-ж не я один так, але багацько є таких, що доживають свого віку оттак саме, оттак як бачите, як і я, коли ще і не гірше від мене. Та ось за прикладом недалеко і ходити: ви-ж памятаєте Івана Івановича? Хіба не памятаєте? То сусіда мій колишній найблизший, ще й мисливцем він був на весь повіт найславнішим, хортів і коней мав у себе таких, що вони коштували по тисячі рублів і далеко ще й більше.

— Ага-га-га, тепер згадав! Ну, так що-ж з ним, живий ще?

— Де там! Умер уже. Щасливий він тепер! А до смерті і довго перед смертю бідкав ся він бідолаха ось як!... От жив, як і я тепер горюю, ще навіть коли хочете, трохи й гірше йому було як мені. У його так тільки один двір і залишив ся було йому. І горе! Їде було він собі до міста, у Купянку, парою старих-старих шкап і не доїздячи, верства або що до міста, припиняє було коней своїх, бач, погодувати даремною їжею, травицею, яка росте обік шляху, щоб у місті не треба було сіна купувати, бо ні за що. Кілька годин бувало сидить він собі, як печериця, та з нудьги гав ловить, у своєму старому фаєтоні на дорозі, а коні тимчасом ходять навколо та па-суть ся. Їдуть було, об'їжджають його старі колишні приятелі, старі знайомі не аби-які і всі, як один усі, не то що не здоровкають ся з ним, але ще й з огидою відвертають ся від його, та і того ще мало їм! На всі заставки всі пани кепкували було з його, лихом забитого. Правду треба сказати, признати ся треба, було таке, що й я над ним кепкував. Еге, а тепер ось і сам і таких навіть шкап не маю, пішки мушу ходити куди треба. Тепер уже надо мною, хто ще трохи-трішечки животіє, всі сьміють ся, кепкують з мене. І я про те добре знаю і щільно ховаю ся через те від усіх зо своїм панським убожеством. І багацько нас таких, як я отсе, і всі ми так, як отсе й я від усіх таїмо ся, один одного соромимо ся, один одного боїмо ся.

— Здаєть ся, як що не помиляю ся, то оттой пан Іван Іванович, що про його ви зараз мені розповідали, був колись навіть шляхетським повітовим маршалком!

— А як же, а як же, був він, був, та загув. Заставив я, знаєте, свій маєток у банк, а на що, коли спитаєте мене, я се зробив, то їй же Богу і не відповім вам, не скажу, бо й сам не знаю, на що. З'явився відкілясь той банк і всі наші пани заметушилися і почали притьмом заставляти мене в його, а за всіма, як та вівця за гуртом, поліз і я туди грошей брати. Одержав їх і їй же Богу не знаю куди вони й поділилися від мене! Туди-сюди раз і два метнувся з ними і розкотилися вони всі. А потім, а потім, ех, згадати, так і те нудно, а потім і пішло не життя, а мука. Пішло життя з одними тільки важкими думками об прирістках банкових, що належалися йому від мене. За-ради тих прирістків час по часови збувся я всього! Пішли від мене до банку і мої овецьки, пішли й коні, пожер банк і волів моїх і корови, як згоріли і будівлі всі мої, а нарешті і в приватні ще довгі залізи аж по самісіньку шию, все-ж задля банку. Шість же років тому і зовсім з маєтком своїм прадідівським розпрощався. Коли-ж припекло було так, що, хоч повісився, а нема тих прирістків і хоч, як хоч, ані відки їх добути. Не було вже що і продавати окрім землі, а тут, як на те, на безголове моє і хліба того року нічого не вродило. Крутив, крутив я, вертів, вертів і нічого не вивертів; продасть, бачу, банк мій маєток, а мені доведеться йти сьвіт за очі з торбиною. Щиро признаюся вам, що від такого діла вже я хотів був повіситися. Не думайте ради Бога, що се я так вам кажу, аби тільки помалювати, або що, мовляв; ні! Я справді вже намірився був, коли, спасибіг йому, чоловік визволив від наглої смерті... Еге, запобіг мені ненароком один з тутешніх, з своїх таки, Гончарівський селянин. Купив він, бач, у мене мою землю. Купив він і я позбувся всіх своїх довгів, ще й мені залишилося щось більше тисячі рублів на розжиток, та от сі горниці, а біля них ще і півтора десятина земельки вже чистенькі. Був, знаєте, клаптик сей на одшибі собі від остатньої землі, то й не задовжений у банку, а тому тепер він моїм ще й є. Отсе тепер і все, що я маю.

— Та хіба-ж, маючи сто п'ятьдесят десятина, не можна як небудь, хоч сьак так, жити по людському? Се-ж, здається, не так-то щоб уже дуже й мало. Адже-ж у нас

тепер се добре, як три десятини на людину впадає наділу скрізь по селах, і живуть же люди, з голоду не пухнуть, а то-ж, легко сказати, сто п'ятьдесят! Можна жити...

— Та отже і живу собі, як бачите. Що року віддаю земельку по десятині, по дві, то що, людям за гроші, та і перебиваю ся, як кажете, саяк-так, з мішка в торбинку. Ех, гірко перебиваю ся! Чи повірите? Доводить ся раз-у-раз одним житним гливтяком жите своє піддержувати, та і того ще мало і то ще деколи випрохую у моїх сусідів, у людей, які були колись моїми кріпаками. Еге, одні вони ще, спасибіг їм, і не забувають мене, допомагають мені й ось як, ось як у тяжкі години запобігають! Гірке, гірке тепер моє існування, ох яке гірке, бо-ж як би я був один собі, а то-ж сімя, та яка ще сімя, велика сімя! Діти!

— А скільки у вас дітей?

— Скільки? Богацько! Одинайцять душ! Ось скільки! Адже-ж я — звичайно, що ви не знаєте — вдруге був одружив ся. Перша моя жінка давно вже вмерла. Від неї остало ся у мене троє дітей, але ті давно вже пішли на свій хліб і навіть чужими мені поробили ся, бо спільного я з ними не маю нічого і не бачив ся я з ними давно вже і листувати ся не листую ся, бо ні об чому. А ось від другої жінки, то маю я восьмеро і всі при мені вони до одного. Але ні, збрехав трохи, отсе з місяць тому двох старших синів, одному 19, другому 17 років, відпровадив на всі чотири шукати власної долі. Виправив їм пашпорти від шляхетського повітового маршалка і „з Богом“ сказав їм. Пішли вони, та не знаю ще, як і де повертають ся. Написав якомсь старший, що в одному невеличкому, але портовому місті на Дніпрі відшукав він собі місце у якогось купця за вісім рублів місячної платні, але і невдоволений тим місцем, бо, каже, хоч би приказчиком бути, а то простим наймитом доводить ся обертати ся. Менший же місця ще не мав, та не знаю чи й має ще і тепер. Нічого не пишуть. Хто його знає, може ще швидко і повернуть ся.

— Чого-ж ви сами не постарали ся помістити їх куди небудь? Хіба-ж мало є, куди можна убогому чоловікови поступити?

— Та вони-ж у мене вирости без усякої науки. Тільки, тільки що читати, та як не як писати навчили ся дома.

— Та у вас же ось хоч і в Гончарівці, а хоч і в Преображенському, школи-ж єсть. І не далеко-ж вони, що туди, то і верстви не буде, що й туди, то однаково. Чом же ви хоч у школі їх не вчили?

— Але, знаєте, до школи віддавати було якось ніяково, бо я-ж пан же таки, а вони мої діти. Дома-ж чи до губернії, як наші предки колись робили, у мене не було сили їх учити. Вони у мене хлопці обидва дужі, жваві; зросли оттут на хуторі межи селянами; іграшками чи косити, чи молотити, чи що иньше, всьому навчили ся, все уміють зробити не згірш від найкрасшого хлібороба, що до хліборобства. От я їх попхав на чужину куди подалі, де не знають ні мене, ні їх, і де можна їм робити всяку роботу, ні перед ким не соромлячи ся. От горе тільки хіба одно, що в паспорті все таки, не сховаєш ся, прописано, що дворянин ти єси.

— А по мойому, вибачте мені ласкаво за моє слово, то, коли так, краще було би, не в приклад краще, замість мандрувати хто його знає куди оттак на чужину — бо-ж чужина, давно мовляють, все однаково що мачуха, а як яка, то ще буває і лиха мачуха — слід би було їм, відкинувши неправдиву вашу шляхетську соромливість, працювати дома на своїх, чи то пак, на ваших півтораках десятинах, то були-б і вони не простими наймитами у якогось купця там десь і ви всі були-б ситими, а не голодними, як тепер, як самі-ж ви кажете.

— І не кажіть такого! Пробував я вже! Пробував! Зараз же, як продав маєток, пробував. Від великої туги сам був пішов у хлібороби. Залишив був, знаєте, я собі плужок волів і иньшої худоби різної по троху, та і всього, чого треба до селянського господарства, та й почав був по трошки пробувати. Сам пішов був за плугом, старших дітей поробив погоничами, у пастухи їх повернув і до всього, до всякої хліборобської праці їх примушував, приневолював, але що-ж, нічого з того доброго не вийшло.

— Чому-ж ?

— Та тому, що перехід же неможливо вже крутий дуже, ще тим більше, що не мав же я змоги, фізично не мав її, не говорити своїм дітям, хто такі вони, хто такі були їх славетні предки, від яких вони суть паростки, і чим би їм через те слід би було бути, як би не лихо те, що впало на нашу голову через вільність наших кріпаків. Ех! Адже-ж давно хіба гримотіли мої діди, батьки на всю губернію, всі-ж про те знають, всі ще про те пам'ятають. Адже-ж мій дід мав собі дваїцять тисячів десятин землі, коли хочете знати! Ось як! Ціле князівство яке небудь німецьке! А я! Хіба я, вам же самим те повинно бути сьвідомо, не підпирав по змозі слави своїх предків? Га? Ото-ж то й є! Ну, так як же так про те все відразу взяти та й забути? Хіба можливо воно так? Адже-ж ні.

Я мовчав, бо що-ж йому було й казати?

— Ото-ж то й є! Ото-ж мої діти від мене і знають, які їх діди, прадіди були і бачу я й сам, що те знанє не на добро, а на лихо їм, але що-ж будеш робити? Така, видно, доля вже їх... Так ото з'орали ми так-сяк трохи, небогацько і посіяли дещо і виросло воно, але почали збирати, то поки тее, то зерно все і висипало ся, одержали ми одну соломку. В зимі семеро коров, всі скільки їх у мене й було, одної ночі від недогляду, від спраги, голоду і холоду подохли, замерзли. По весні пара волів сперла ся на річку на кригу, що вже ось-ось збирала ся рушити ся, провалили ся і пішли під кригою за водою. Другу паровицю, щоб таким же способом як небудь не пропали, я звелів зарізати на мясо собі і з'їли ми їх. І от так усе, що мало ся у мене, до найменшого погинуло, нічого тепер нема. На що вже півня — і того у нас Біг дасть! Ось як! Ось, наприклад, дочка у мене є, їй уже 25 років. Все вона у мене робить. Вона і сорочки пере і воду носить і обідати варить і все, та тільки до якого часу, до схочу. Несподівано буває те, як надумаєть ся, як найде на неї, то сяде вона, руки згорне і ні за холодну, як то кажуть, воду не візьметь ся. „Та що се, говорить, що се я? проста яка, чи що? Я ваша дочка,

а гірше якої кріначки послідущої спину гну, ні рук, ні ніг не чую. Добре знаю, що всі хлопці з мене хоч не в очі, то за очі, певно сьміють ся. — Отсе так панянка! — говорять. Не буду більше нічого робити! Не хочу! Годі вже! Живіть, як знаєте, а я не хочу більше вам куховарити. Наймайте собі, як і всі иньші пани роблять, наймичку!“ А де тут наймати, коли самим їсти нічого. І оттак вона, то-б то дочка моя, справді нічого не хоче робити. І чи повірите? Тижднями через неї борщу горячого не доводить ся їсти. Згодом-перегодом відійде вона, як надокучить уже і самій їй голодувати, і знов до якого часу візьметь ся до роботи.

— А вчила ся вона де небудь?

— Ні, те-ж нігде, як і всі. І от такі вони, як чули, всі у мене. І жінка моя навіть така і сини такі. Від того самого і корови, як казав, подохли і волики потопили ся і курей тепер у нас нема, все від того, від нас самих. Сам же я, хоч би і хотів, нічого не зроблю, головне, що старим уже я став, немічним, хоч так де що і роблю, у печах зимою власноручно топлю, тоді, як сини топливо внесуть з надвору, а то ще, як дочка бува, як чули, завізьметь ся, то, як є з чого, сам і кулешику зварю. Еге, трохи по трошки привик я вже до своєї гіркої недолі. Привик, а все тяжко, найпаче-ж, як згадаеш минуле, недавно минуле. Ви, добродію, вибачте вже мені, що, як колись, не запрошую вас до обіду, бо і радий би душею, та горенько! У нас сього дня, як і що дня, варить ся один борщ, та ще й який, без нічого, сирівчик та зіллечко та борошенця ложечка, та і все, аби горяченьке до хліба. От такі нормальні що дня наші харчі. Хіба от що! Є у нас трохи гербати і цукру, про сьвято бережемо, так я вас чайком угостю. Зараз метну ся самоваря паставлю!

І справді старий був заметушив ся, але я поспішив ся відмовити ся від тої його гостини і мерщій швидше попрощав ся, та і поїхав.

Ось воно де, ось воно яке вирожене, смерть шляхетська! — погадав я, сідаючи у свою повозку.

Через рік, проїжджаючи знов побіля горниць пана Івана Петренка, я поспитав про його у свого візничі. Той замість відповіді показав мені батогом у бік кладовища, промовивши ляконічно : — От тамечка вже ! Зимою ще !

Наблизивши ся до кладовища, я й справді побачив невеличкий, розлізлий з червоної глини сьвіженький горбочок, чи радше пляму вже тільки на тому місці, де на віки вічні ляг спочивати Іван Петрович пан Петренко, що перекоштував усього, і долі і недолі.

— Земля тобі пером ! — промовив я і по звичаю зняв шапку та перехрестив ся.

